

El pensament català a examen: una lectura pedagògica

Conrad Vilanou i Torrano

Xavier Serra. *La filosofia en la cultura catalana*. Catarroja-Barcelona, Editorial Afers, 2013, 210 pàgines.

És ben sabut que la filosofia no gaudeix avui de bon predicament en els ambients acadèmics. La seva presència retrocedeix a l'ensenyament secundari i les coses no van massa millor a la universitat. Es diu que és un mal general i que a la vella Europa –fins i tot a Alemanya– les facultats de Filosofia reculen sense treva. Pel que sembla, són coses del moment present, de la realitat postmoderna, que després d'haver pregonat a tort i a dret la conveniència d'un gir pragmàtic en el món de l'educació i de la cultura sembla que hagi proclamat la mort –i tal vegada, l'enterrament definitiu– dels grans discursos del pensament i, com és natural, les grans narratives que han donat sentit al pensament occidental i que han estat acusades –una i mil vegades– d'haver desencadenat les últimes dues guerres mundials, amb les corresponents atrocitats totalitàries. A la mort de Déu (Nietzsche) i al defalliment posterior del cristianisme, han seguit la crisi del marxisme (visualitzada amb la caiguda del mur de Berlín) i la declaració unilateral del fi de la història per part dels profetes postmoderns (i aquí François Lyotard ocupa un lloc de relleu) que han substituït l'esperança en el demà pel cofoisme del present. En poc menys de vint-i-cinc anys el pensament únic s'ha imposat i la filosofia retrocedeix aquí i allà, i així les diferents disciplines –i l'educació és ben bé una mostra del que diem– abandonen la seva ascendència filosòfica –o, el que és el mateix, teorètica i reflexiva– a benefici

d'uns objectius que privilegien l'èxit i l'eficàcia performativa.

Si aquest estat de coses ja és greu per ell mateix, la situació empitjora quan es tracta del nostre país, és a dir, de la cultura catalana. Ara fa poc més d'un segle que s'obria a la Universitat de Barcelona la primera secció moderna de Filosofia que, a la llarga, havia de donar lloc a la de Pedagogia (a finals dels anys trenta, per bé que va ser restaurada en els cinquanta) i la de Psicologia (a les darreries dels seixanta). Avui cadascuna d'aquestes disciplines, marxa pel seu compte i els vasos comunicants entre elles són gairebé inexistents. Sembla com si la matriu filosòfica interessés poc als pedagogs (entestats en els programes per competències, la qual cosa els aboca a un biaix de caire tecnològic, o a l'intervencionisme social més o menys purità). Tampoc la filosofia afecta els psicòlegs, preocupats per fer-se un lloc en l'àmbit professional, circumstància que els obliga a reinventar nous camps de treball que van des del *coaching* a la teràpia emocional, en un moment en què l'ésser humà viu una permanent crisi existencial que reclama tot tipus de suports, i en què les tècniques d'autoajuda s'han convertit en una mena de manà profà en un món consumista.

Amb aquest rerefons, ens arriba el llibre del professor Xavier Serra (Sueca, 1967) que –entre altres mèrits– té l'encert de defugir del Principat per referir-se

també –i això és una veritable novetat– al País Valencià. Ben mirat, l'autor recull en aquesta obra una sèrie d'estudis i treballs publicats anteriorment en diferents revistes i llibres, que ara s'apleguen en una única obra que, tot i aquesta procedència heterogènia, manté una unitat temàtica. No obstant, el seu diagnòstic és molt crític i, fins i tot, negatiu. Al seu torn, mostra un tarannà corrosiu i desmitificador, fins al punt de procedir a una veritable deconstrucció de l'escola filosòfica catalana del sentit comú i, igualment, del que fou la Universitat Autònoma de Barcelona durant la Segona República. En aquesta direcció, la declaració inicial del prefaci no enganya ningú: «La filosofia catalana contemporània ha estat una filosofia epigonal, subalterna, de molt feble empenta especulativa. Una filosofia, al capdavant, d'imitadors i divulgadors...» (p. 9). I cal insistir en el fet que Serra entén per filosofia catalana allò que succeeix a ambdues ribes del riu de La Sènia, al País Valencià i a Catalunya, i, conseqüentment, a allò que ha tingut a les ciutats de Barcelona i València com a centres neuràlgics. Si el panorama pel que fa al Principat no estat molt exitós, les coses s'agreugen quan ens referim al País Valencià on al segle XIX va dominar un «cretinisme molt dens, densíssim, impossible de rompre» (p. 25).

Per tant, la mirada de Xavier Serra –l'estil del qual recorda la manera de fer de Joan Fuster– es pot considerar com a punyent i provocadora. No debades, Serra escriu d'una manera directa i contundent, i diu les coses pel seu nom, és a dir, pel broc gros, sense cap mena de reserva i lluny de convencionalismes. Ell no és un pensador políticament correcte, la qual cosa celebrem enmig de tanta hipocresia acadèmica. Per això, de ben segur, el llibre ofereix fragments que podrien aixecar butllofes a més d'un lector que es

manegés en el món pedagògic. Veiem, tot seguit, el judici que fa sobre Manuel Batolomé Cossío, del qual afirma «que fou un escriptor castellà d'una irrisòria insubstancialitat, misticoide i confús» (p. 101). Curiosament, una de les escoles més progressistes que es van establir a València durant els anys republicans portava el nom de Cossío, el primer director del qual va ser José Navarro Alcácer.

D'entrada, Serra ens mostra les misèries filosòfiques i idiomàtiques de la Renaixença, amb la qual cosa trenca motlles i esquemes. El que escriu aquesta nota de lectura –alumne del professor Alexandre Sanvisens durant els anys setanta del segle passat– sempre va sentir parlar amb reconeixement de la tradició filosòfica, articulada al voltant de Francesc Llorens i Barba, el quadre del qual havia presidit durant dècades la sala de consultes catalogràfiques de l'Ateneu Barcelonès. D'aquesta veneració del professor Sanvisens pel fil conductor que aniria de Ramon Martí d'Eixalà i Francesc Llorens i Barba als germans Tomàs i Joaquim Carreras Artau, sense oblidar antecedents com Balmes, no queda res dempeus. Remarquem que un dels nuclis de la tesi del professor Serra rau en mostrar la insuficiència de la tradició de la filosofia del sentit comú. I així, després d'elogiar els treballs de Misericòrdia Anglès, conclou el següent:

La filosofia del sentit comú aconseguí a França o a Alemanya un ressò superior al que tingué a Catalunya. Fou un fenomen internacional i no una singularitat catalana. (p. 36)

Tampoc ofereix consistència el que esdevenia a València, on dominava el pensament ranci del prevere Francesc Asensi, que no va escriure res, per bé que «es dedicà a desacreditar tota la filosofia en voga a l'estranger» (p. 16). La presència a la Universitat de València, a partir de 1858, d'Eduardo Pérez Pujol de filiació krausista tampoc va comportar cap nove-

tat important. «En realitat, el krausisme només fou influent, ací, en tant que corrent de renovació pedagògica... A Barcelona, el krausisme tingué una gairebé nul·la presència a la Universitat» (p. 18). Així, doncs, Serra desmitifica el pas de pensadors de filiació krausista per la Universitat de València que –si més no, des d'un prisma pedagògic– va ser rescatada, entre altres estudiosos, pel professor León Esteban amb diversos estudis (1974, 1977, 1990).

En efecte, l'any 1974 el professor Esteban Mateo –historiador de l'educació– escrivia que «Giner de los Ríos siempre sintió por Valencia una inclinación especial» (Esteban Mateo, 1974, p. 27). A parer d'aquest autor, es poden dibuixar dues fornades d'institucionistes valencians: la de primera hora (Eduardo Soler y Pérez, José Villó y Ruiz, Alfredo Calderón, August Comas i, sobretot, Eduardo Pérez Pujol) i la segona i última tongada (Angelina Carnicer, José Navarro Alcácer, Pascual Carrion). Enmig d'aquestes dues onades, i a manera d'home-pont, esmenta José Deleito y Piñuela. Vistes així les coses, el krausisme valencià dóna els seus fruits en el camp de la renovació de l'ensenyament, amb iniciatives més o menys reeixides (Extensió Universitària, Universitat Popular, Missions pedagògiques, etc.), però en canvi va ser erm i eixut pel que fa al pensament. Si s'admet aquesta distinció, el lector comprendrà les següents paraules d'en Xavier Serra:

Cal advertir, a més, que el krausisme no tingué sobre l'ensenyament de la filosofia, ni al País Valencià ni a Catalunya, una incidència apreciable. Els filòsofs krausistes que passaren per aquí van ser fugaços, fonedissos. (p. 55).

Altrament, i al marge de les consideracions sobre els krausistes, el cert és que Serra detecta la presència d'un corrent, més o menys manifest, de tall escolàstic

que va ser actualitzat per l'esperit de Lovaina, promogut pel cardenal Mercier que va arrelar a través de Josep Torras i Bages i de la revista *Criterion* (1925-1936), dirigida –que d'antuvi pot sobtar– per caputxins, més a prop espiritualment de sant Francesc que de Tomàs d'Aquino. D'acord amb el que escriu Xavier Serra «la desorientació amb què navegaren els homes de la Renaixença fou total» (p. 28). I això no només a València, sinó també a Catalunya.

Doncs bé, de la mateixa manera que al Principat s'havia dibuixat l'existència d'una escola filosòfica catalana, quelcom similar va passar a les terres valencianes on una pretesa escola valenciana de pensament (Vives, Sempere, Palmireno, Pérez Bayer, Maïans, sant Vicent Ferrer, etc.) s'havia d'oposar a qualsevol importació forana, més encara si es tractava de filosofia alemanya. De fet, i en relació amb el País Valencià, el cert és que durant el franquisme es va accentuar la tendència a formalitzar aquest vessant valencianista, amb noms com ara Francesc Alcayde Vilar, José Corts Grau i Antoni Torró, autors que es van posar al servei del règim del 18 de juliol de 1936. No és casual que Corts Grau preparés una antologia sobre Vives que va publicar l'any 1943 les edicions FE (Falange Española), dins la col·lecció «Breviarios del Pensamiento Español».

Ben mirat, i dins d'aquesta reivindicació filosòfica valencianista, l'humanisme de Joan Lluís Vives ocupa un lloc de relleu. El pas per la universitat llevantina de Juan Contreras y López de Ayala, el conegut marquès de Lozoya, va deixar la seva empremta. La cosa es remunta a la dictadura de Primo de Rivera. En realitat, aquesta recuperació de la figura de Vives no es pot deslligar del paper exercit pels jesuïtes que, a més del col·legi Sant Josep, posseïen el centre Escolar i Mercantil,

instàncies que «tingueren una enorme, inusitada importància en la cultura i la política valenciana del primer terç del segle XX» (p. 82). Tot semblava admirablement orquestrat, fins al punt que el règim dictatorial va crear una càtedra Lluís Vives a la Universitat de València el febrer de 1928.

Entre aquest grup d'intel·lectuals orgànics, defensors de Vives en una línia valencianista que encaixa en la idea d'Espanya de la Dictadura, sobresurt el nom de Mariano Puigdollers, membre de l'ACNP (Asociación Católica Nacional de Propagandistas). Una vegada més assistim a una operació de manipulació històrica, tal com reflecteix Serra en el llibre que comentem: «El refús vivista del protocomunisme dels anabaptistes era utilitzat per Puigdollers per a rebutjar el comunisme de la seva època» (p. 84). No perdem tampoc de vista que Puigdollers va enaltir durant els primers compassos del franquisme la figura de Vives (*La filosofía española de Luis Vives*, 1940) i, anys més tard, la de Balmes (*La filosofía de la ley, en Balmes*), títol de la seva intervenció en la conferència balmesiana del 9 de juliol de 1963.

D'acord amb el que diem, Antoni Torró –afusellat a Alcoi el 1937– va publicar *La pedagogía científica según Vives* l'any 1932, i *Filosofía de la Hispanidad*, el 1936, «una mena de reforç suplementari a la *Defensa de la hispanidad*, de Ramiro de Meztu» (p. 87). Si seguim el nervi del llibre d'en Serra, el «vivisme» no seria més que una conseqüència de la reivindicació de la tradició que va fer Menéndez Pelayo de la filosofia espanyola¹. En aquesta recuperació del pensament de Vives va tenir un paper cabdal Adolfo Bonilla y San Martín,

que durant un breu període va ser catedràtic de dret mercantil a la Universitat de València. L'any 1903 Bonilla va publicar *Luis Vives y la filosofía del Renacimiento*, alhora que la seva extensa obra sobre la història de la filosofia espanyola (fins al segle XII) va ser continuada a partir de 1939 pels germans Carreras Artau.

D'altra banda, el llibre que Bonilla havia escrit sobre Lluís Vives fou l'obra de consulta bàsica per als "vivistes" valencians –fins i tot per a l'energumènic Torró. (p. 89)

Al cap i a la fi, Vives es posava al servei de la idea d'una Espanya imperial i catòlica, que va triomfar en el món en el segle XVI, i que ara convenia rehabilitar i restaurar. Per Serra les coses són clares:

Vives havia nascut –es deia– el 1492, *annus mirabilis*. El procés inquisitorial contra la mare de Vives, Blanquina March, no fou publicat fins al 1964. (p. 88)

De cara als nostres interessos, la recuperació de la figura de Vives també va posseir una lectura pedagògica, cosa que no ha d'estranyar si es té en compte que el krausisme havia deixat una bona empremta en el món de l'educació. Abans de 1936, Vives era l'autor que convenia recuperar, de la mateixa manera que a partir de 1943 –quan el nacionalsindicalisme va deixar pas al nacionalcatolicisme– Balmes va ser l'autor preferit. Tot indica, doncs, que Vives i Balmes van ser utilitzats per refermar una línia de pensament pedagògic que es pogués situar de manera alternativa a les idees de la Institución Libre de Enseñanza, fundada per Francisco Giner de los Ríos l'any 1876.

No hi ha dubte que aquí es dibuixa una de les constants del pensament tradicional espanyol: l'oposició sistemàtica al krausisme, identificat amb el progressisme centralista. Si a Catalunya, el front davant del krausisme trobava una barrera natural en la filosofia del sentit comú, lloada per Menéndez y Pelayo, a València

(1) Vegeu l'article de Sílvia Coll-Vinent en aquest mateix número de la revista.

—on la presència d'alguns professors de filiació krausista era més o menys manifesta— es va recórrer a la tradició de pensament valencianista i, molt especialment, a la figura de Vives, per bé que ningú recordava que es va veure obligat a marxar a l'estranger per evitar ser perseguit, atesa l'ascendència jueva de la seva família.

Seguidament, Serra revisa el problema universitari i fixa la seva atenció en Eugeni d'Ors, factòtum del Noucentisme. Adesiara, posa en evidència que molts dels autors d'aquella generació —com el mateix Xènius i Joan Crexells— hagueren d'escriure als periòdics per poder sobreviure: «De Pujols a Pla i d'Ors a Fuster, tot és "literatura d'idees"» (p. 70). Alhora, si uns no podien viure de la filosofia, la resta —els destinats a l'ensenyament universitari com Joaquim Xirau, Jaume Serra Hunter o Tomàs Carreras Artau— es dedicaven a la política. Els dos primers en favor de l'esquerra, el tercer a benefici de la Lliga. En definitiva, aquells van ser anys de foscos, sense cap poder de creativitat, atès que «la major part dels filòsofs acadèmics titulars de càtedres a les universitats de València o Barcelona entre el 1920 i el 1936 van mostrar el mateix perfil intel·lectual: un espiritualisme catòlic concret, difús, indefinit, desproveït de sistema» (p. 90), la qual cosa confirmaria l'existència d'un gir espiritualista, que es va fer palès durant el període d'entreguerres (1919-1939). Potser és revelador el que escriu Serra sobre els nostres pensadors acadèmics:

A la Universitat de Barcelona, Serra Hunter emplenà fulls i fulls en defensa de la "idealitat". Xirau fou un místic del sentiment amorós que escriví sobre el tema alguns volums. (p. 91)

Només dos noms, i certament un xic marginals, s'escapen de la crema: Paul Ludwig Landsberg, especialista en la

filosofia dels valors, i David Garcia Bacca, amb el seu paper de renovador de la lògica.

Aquest gir espiritualista —en opinió de Xavier Serra— va fer que es perdés el costum dels discursos i dels manuals. Amb tot, a València sobresurt Francisco Alcayde Vilar que el 1934 va fer un discurs *Contra el valencianisme*, en el moment d'ingressar en el Centre de Cultura Valenciana.

El títol és desorientador. Realment, el que pretenia Alcayde era refutar tots els arguments i recels contra el moviment cultural i polític valencianista. Des del seu retorn a València, el 1931, fins a l'inici de la Guerra Civil, el 1936, Alcayde féu apologia del valencianisme, i mirà de posar en funcionament un seminari de pedagogia a la Universitat per ta d'introduir la llengua catalana a les escoles. (p. 93)

És ben versemblant que Alcayde volgués seguir els passos de Xirau amb el Seminari de Pedagogia de la Universitat de Barcelona. Serra comenta que Alcayde, com a regent de la càtedra Lluís Vives, creada com hem vist durant la Dictadura, va portar Joaquim Xirau a València on va impartir unes conferències l'any 1933. «El resum de les conferències de Xirau, redactat per Alcayde, va ser publicat en el setmanari *El Camí*» (p. 67). Més endavant, i en relació a aquesta qüestió, llegim:

Xirau fou un impulsor dels estudis pedagògics a Catalunya i Alcayde, a València, tingué una pretensió semblant. Els escrits pedagògics de Xirau són nombrosos; els d'Alcayde són més rars. (p. 94)

Si és més que probable que aquesta institucionalització universitària de la Pedagogia no va quallar a la València republicana, el que sí és segur fou l'adaptació d'Alcayde a la nova situació política del franquisme.

El 1939, havent estat nomenat degà de la Facultat de Filosofia i Lletres, fou l'encarregat de fer el discurs inaugural de curs a la Universitat

de València, discurs que titulà *El concepto de nación en José Antonio*. (p. 93-94)

Amb la diàspora que va seguir a la derrota republicana del 1939, l'espiritualisme dels prohoms del republicanisme (Serra Hunter, Xirau) va anar a la baixa i es diluí dins la metafísica nacional-catòlica, juntament amb l'hispanisme exaltat i el reverdiment de l'escolàstica (p. 95). Aquest ambient de col·laboració amb el règim franquista fou, certament, asfixiant. Comptat i debatut, no hi hagué fins a 1965 una veritable filosofia acadèmica d'un cert nivell, després d'una tímida obertura cultural el 1962, any que coincideix amb l'inici del Concili Vaticà Segon. En efecte, a ambdues zones geogràfiques –sigui al País Valencià, sigui a Catalunya–, els primers símptomes renovadors apareixen a cavall de les dècades dels anys seixanta i setanta. Aquí cal esmentar Manuel Sacristán a Barcelona i Josep Lluís Blasco a València, sense oblidar la revista *Teorema* (1971), una publicació conjunta dels departaments de lògica i filosofia de la ciència, dirigit per Manuel Garrido, i història de la filosofia, dirigit per Ferran Montero.

Certament que en una crònica com la que ens ocupa, no podem parar compte i raó de cadascú del noms que apareixen en el llibre de Xavier Serra, ni tampoc dels diferents corrents o famílies ideològiques –per exemple, l'establerta del P. Orlandis i Jaume Bofill, al voltant de la revista *Cristiandad*– que han incidit, ni que sigui tangencialment, en el panorama del pensament català més recent. És cert que nosaltres hem procedit a una lectura des del món de les idees educatives, que durant dècades depenia del que succeïa en el camp de la filosofia. En aquest sentit, no ens podem d'estar de reproduir l'afirmació, segons la qual «els noucentistes introduïren en l'oferta editorial catalana l'estudi filosòfic àrid i acadèmic» (p.

124). Però no és menys veritat –com Serra reconeix– que van procedir a la traducció del *Credo pedagògic* de Dewey, aparegut el 1897, i que va veure la llum –en versió catalana– a les pàgines de *Quaderns d'Estudi*, entre 1917 i 1918, tot coincidint amb l'entrada dels nord-americans en la Gran Guerra.

És hora de posar punt i final a aquesta recensió d'un llibre punyent i provocador que ens convida a tornar a visitar el nostre passat filosòfic més immediat. Pels que ens dediquem a les qüestions relatives al pensament pedagògic ha estat un llibre que trenca esquemes i, alhora, ofereix un ventall ampli de suggeriments. Rastrear les possibles connexions entre Xirau i Alcayde Vilar, de cara a la constitució d'una secció de Pedagogia a la Universitat de València, no és una cosa menor. En cert sentit, el llibre d'en Serra resulta incòmode per aquells que vam escoltar les opinions del professor Alexandre Sanvisens, sobre la filosofia del sentit comú. En el fons, molts dels treballs que en l'àmbit de l'educació s'han fet sobre l'educació moral i en valors parteixen del paper de la consciència que constitueix una mena de clau de volta de la filosofia catalana, tal com va deixar ben expressat Llorens i Barba.

Eso es la conciencia: conocimiento de nosotros mismos, de nuestros actos y afecciones; porque cuando decimos conocimiento de nosotros mismos, o conocimiento que de sí mismo tiene el yo se conoce siempre modificado, se conoce sintiendo o deseando, esperando o temiendo; no se conoce de una manera abstracta, ni de una manera concreta sino viviendo, y semejante vida se expresa por las palabras sentir, conocer y querer. (Llorens i Barba, *Lecciones de Filosofía*, I, «Psicología empírica», lliçó VIII, p. 116-117)

Per consegüent, som del parer que l'interès per l'educació moral va ser també una de les preocupacions cabdals del Dr. Sanvisens, que es va interessar repetides vegades per la consciència i, més

concretament, per l'educació de la consciència i, igualment, per l'educació en la consciència en sentit autònom. Altres dos punts forts de la seva cosmovisió pedagògica, situada sota la bastida sistèmico-cibernètica, van ser la prospectiva, entesa com la capacitat d'anticipació inherent a qualsevol acció educativa, i les relacions entre la ment i el cervell, per tal de fonamentar unes adequades teories de l'aprenentatge, d'acord amb una orientació pedagògica cognitiva.

Justament pensem que els treballs d'alguns dels seus deixebles més significatius –liderats per Josep Maria Puig– han desenvolupat una línia d'aquests plantejaments, el que afecta a la consciència, en destacar els lligams entre la consciència i l'educació. A més, cal aprofundir en el pensament pedagògic d'autors com ara Albert Bonet, deixeble de Tomàs Carreras Artau, que va elaborar un estudi sobre la consciència moral de l'infant, aparegut el 1927, amb la qual cosa coincidia –si més no cronològicament– amb les aportacions de l'escola psicològica ginebrina (Claparède, Piaget), tot destacant el paper de la consciència com a mecanisme d'autoregulació de la conducta humana. Sabem, i restem ben amatents, dels treballs que la professora Montserrat Payà està preparant sobre aquesta qüestió.

Si la història de la pedagogia ha construït el seu propi santoral amb hagiografies sobre diversos autors (Giner, M. B. Cossío, Serra Hunter, Xirau, etc.), Xavier Serra procedeix a un exercici genealògic que té molt d'enderrocament postmodern. Ens ve a dir que els nostres referents –siguin de la corda que siguin– són intel·lectualment de segona fila, alguns foscos (M. B. Cossío), altres espiritualistes (Serra Hunter, Xirau), uns tercers (T. Carreras Artau) simplement carrinclons i dretans. La lectura d'aquest llibre ens ha deixat a les palpentres, però el cert és que

el pedagog, l'educador, ha de donar respostes ara i aquí. Això probablement és el que van voler fer els capitosts de la secció de Pedagogia de la Universitat de Barcelona, ja fos durant l'etapa republicana –quan Joan Roura-Parella divulgava la pedagogia de les ciències de l'esperit que havia après a Alemanya, en sintonia amb l'espiritualisme de Serra Hunter i Xirau–, o durant els anys de la transició democràtica quan el professor Alexandre Sanvisens lloava públicament l'escola filosòfica del sentit comú, la qual cosa va generar un important moviment a favor de l'educació moral durant els anys vuitanta i noranta del segle passat. Després de llegir el llibre de Xavier Serra em fa la impressió que m'he quedat orfe: ho he perdut tot, els meus referents ideològics i intel·lectuals, que durant anys vaig haver de recuperar entre l'oblit i la memòria. No cal dir que Serra ha estat sincer, i que el seu llibre ens neguiteja, per la qual cosa li hem d'estar molt agraïts. Clar i català: ens afecta i ens ajuda a pensar.

Referències

- Esteban Mateo, L. (1974) *La Institución Libre de Enseñanza en Valencia* (Institucionistas valencianos). València: Editorial Bonaire.
- (1977) *La Institución Libre de Enseñanza en Valencia*. València: Anubar [2 opuscles].
- (1990) *El Krausismo, la Institución Libre de Enseñanza y Valencia*. València: Nau Llibres-Cuadernos del Departamento de Educación Comparada e Historia de la Educación (Serie minor, 11).
- Llorens i Barba, F. (1920) *Lecciones de Filosofía*. Barcelona: Facultad de Filosofía y Letras.
- (2010) *Filosofia i consciència*. Estudi i selecció de textos de Joan Cuscó i Clarasó. Barcelona: Publicacions de la Facultat de Filosofia de la Universitat Ramon Llull.